

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Bárány Tibor

Intenzionalitás: szavak, képek, gondolatok

Doktori értekezés tézisei

Budapest, 2011

1. Témaválasztás és célkitűzések

Dolgozatomban a nyelvi intenzionalitás jelenséggörével, ezen belül is az intenzionális jelenségek háttérben álló nyelvi intuíciónk természetével foglalkozom. Egy természetes nyelvi kifejezés akkor és csak akkor intenzionális, ha az őt tartalmazó mondatnak van olyan olvasata, amelyben a kifejezés hatókörén belül (i) sérül a koextenzív kifejezések *salva veritate* (igazságmegőrző) felcserélhetőségének elve, vagy (ii) nem teljesül az egzisztenciális generalizáció elve és a mondat nem rendelkezik egzisztenciális nyomatékkal, vagy (iii) bizonyos kvantifikált kifejezéseknek adhatjuk nem-specifikus értelmezését. Az intenzionális jelenségek nyelvészeti és nyelvfilozófiai szakirodalmában nincs egyetértés a tekintetben, hogy pontosan hány tesztjét érdemes megkülönböztetnünk az intenzionalitásnak, valamint hogy az intenzionalitás „jegyei” hogyan függenek össze egymással, és milyen nyelvi mechanizmusok működése tehető felelőssé a megjelenésükért. Én ehhez a vitához szeretnék hozzászólni az intenzionális jelenségeket megalapozó beszélői intuíciónk vizsgálatával.

Dolgozatom a megszokotthoz képest fordított logikát követ: nem az intenzionalitás rivális elméleteinek irányából közelítek az intenzionális jelenségekhez, megvizsgálva, hogy az egyes elemzések mennyiben képesek megragadni hétköznapi nyelvi ítéleteinket, hanem arra vagyok kíváncsi, hogy az intenzionalitás forgalomban lévő tesztjei pontosan milyen nyelvi intuíciónk működését mérik. Egyszerűbben fogalmazva: azt vizsgálom, hogy egy anyanyelvi beszélő milyen intuitív megfontolásokra támaszkodik vagy támaszkodhat, amikor úgy ítéli, hogy a koextenzív kifejezések cseréje nem garantálja a kimondott mondat igazságértékének változatlanságát, hogy az egzisztenciális generalizáció sikertelen vagy a mondat nem rendelkezik egzisztenciális nyomatékkal, valamint hogy a mondatbeli determinánsos névszói szerkezetek nem-specifikus értelmezést hívnak elő. Amellett érvelek, hogy az intenzionális jelenségek két alapvető intuíció működésére vezethetők vissza: a felcserélhetetlenségi és a nem-specifitási intuícióra. Mindazonáltal ezen intuíciónk az egyes esetekben más és más tényezőkre érzékenyek: különbséget kell tennünk a beszélői perspektíva sajátosságaiból eredő („rugalmas” vagy „külső”) és a kimondott mondat szemantikai tartalma által meghatározott („belső”) felcserélhetetlenségi és nem-specifitási intuíciónk között. Állításom szerint a két intuíció – bár számos esetben együtt jár – lényegét tekintve független egymástól, ezért az intenzionális kifejezést tartalmazó mondatok jóval többféle olvasattal rendelkezhetnek, mint ahogyan azt a szakirodalomban feltételezni szokás.

2. Módszertan

Elemzésem szerint az intenzionalitás rivális elméletei a következő két feltevésből indulnak ki:

(I) Bizonyos mondatok rendelkeznek néhány speciális nyelvi tulajdonsággal (vagy legalább ezek egyikével); és ez a tény magyarázatra szorul.

(II) E mondatok azért rendelkeznek a kérdéses speciális nyelvi tulajdonságokkal, mert tartalmazznak legalább egy ún. intenzionális kifejezést.

Az (I) feltevés meghatározza azon (empirikus) adatok körét, amelyekre az elméletnek magyarázatot kell adnia. A (II) feltevés pedig kimondja, hogy ezeket a tulajdonságokat a mondat bizonyos elemeinek szemantikai, szintaktikai vagy pragmatikai tulajdonságaira kell visszavezetnünk. Az empirikus adatokhoz megfigyelés útján jutunk el: egy kifejezés akkor rendelkezik a kérdéses nyelvi tulajdonságok valamelyikével, ha átmegy az intenzionalitás megfelelő tesztjén.

Dolgozatomban részletesen elemzem a tesztek eredményeit. Elsőként és legnagyobb terjedelemben a felcserélhetetlenségi teszt eredményeivel foglalkozom. Elemzésem az *x azt hiszi, hogy φ* szerkezetű mondatokra koncentrál: megvizsgálom, hogy milyen esetekben ütközik akadályba a φ -beli határozott leírások, tulajdonnevek és predikatív kifejezések cseréje velük aktuálisan vagy szükségszerűen koextenzív kifejezésekkel (röviden kitérve a nem határozott leírásként funkcionáló determinánsos névszói szerkezetek cseréjére); valamint áttekintem, hogy magát a *hiszi* propozicionális attitűdigét milyen feltételek fennállása esetén cserélhetjük fel vele koextenzív attitűdigékkal. A propozicionális attitűdigék vizsgálata után részletesen elemzem a mondatvonzatú igék másféle típusait – különös tekintettel a mondatvonzatú modális kifejezésekre – a hatókörükön belüli kifejezések felcserélhetőségi viszonyainak szempontjából. Ezután számba veszem a nem-mondatvonzatú intenzionális kifejezéseket, ezen belül is elsősorban az intenzionális kétvonzatos („tranzitív”) igéket, valamint az intenzionális határozói és jelzői módosítókat; végül röviden megvizsgálom az igeidő és a felcserélhetőség viszonyát. Az intenzionalitás második tesztjét – az egzisztenciális generalizáció kudarcát, az egzisztenciális nyomaték eltűnését és a kvantor-exportálás kudarcát – jóval rövidebben elemzem, mivel állításom szerint ez a teszt (semelyik megfogalmazásban) nem tekinthető az intenzionalitás önálló tesztjének. A nem-specifikus olvasatok jelensége kapcsán a Graeme Forbes és Friederike Moltmann által megfogalmazott tesztekől indulok ki; részletesen áttekintem, hogy a tesztek alkalmazása milyen eredményekkel jár a korábban felállított kifejezésosztályok tagjainak esetében. Azt állítom, hogy a nem-specifikussági intuíciónk jóval bizonytalanabbak, mint a felcserélhetetlenségi intuíciónk, s ez nagyobbrészt annak a számlájára írható, hogy az említett nem-specifitási tesztek nem tesznek különbséget rugalmas és ontológiai nem-specifikussági intuíciónk között.

3. Tézisek

1. *A koextenzív kifejezések salva veritate felcserélhetetlenségét kétféle különböző intuitív meggyőződés támasztja alá; ennek alapján különbséget tehetünk objektív és perspektivikus intenzionalitás között.*

Az *objektív* intenzionalitás eseteiben intuíciónk szerint az alapozza meg az aktuálisan koextenzív kifejezések felcserélhetetlenségét, hogy a vizsgált állítások egyszerre több lehetséges helyzetre vonatkoznak, és ezekben a helyzetekben nem garantált a kifejezések extenzióinak változatlansága. A *perspektivikus* intenzionalitás eseteiben viszont az alapozza meg az aktuálisan vagy szükségszerűen koextenzív kifejezések felcserélhetetlenségét, hogy az állítások igazsága részben annak függvénye, hogy az intenzionális kifejezés hatókörén belül előforduló elemek illeszkednek-e az állítás alanyának (vagy egy odaértett „absztrakt” alanynak) a perspektívájához, és a felcserélt kifejezések aktuális vagy szükségszerű koextenzivitása nem garantálja ezt az illeszkedést.

Egy objektíve intenzionális (fogalmi vagy metafizikai szükségszerűséget/lehetőséget vagy igeidőt kifejező) kifejezés hatókörén belül a szükségszerűen koextenzív kifejezések cseréje nem ütközik akadályba: mivel a szükségszerűen koextenzív kifejezések minden lehetséges helyzetben ugyanazokat a dolgokat jelölik, így bármilyen lehetséges helyzetekről szóljon is a kérdéses állítás, minden esetben garantált a kifejezések koextenzivitása. Egy perspektivikusan intenzionális kifejezés hatókörén belül viszont akadályba ütközhet, attól függően, hogy mit feltételezünk az alany vagy az odaértett „absztrakt” alany perspektívájáról. Ha azt feltételezzük, hogy a szükségszerűen koextenzív kifejezések koextenzivitásának ténye hozzáférhető a kérdéses perspektívából, a szükségszerűen koextenzív kifejezések felcserélése nem ütközik akadályba (lásd például a deontikus modalitásokat); ha viszont azt feltételezzük, hogy nem garantáltan hozzáférhető, a csupán aktuálisan koextenzív kifejezések mellett a szükségszerűen koextenzív kifejezéseket sem cserélhetjük fel egymással (lásd például a proпозиionális attitűdigéket). Disszertációmban részletesen érvelek amellet, hogy a deontikus modalitásokat kifejező mondatok intenzionalitása kizárólag akkor biztosítható, ha a deontikus *kell-t* és *lehet-et* (és azok ekvivalenseit) perspektivikusan intenzionális kifejezésekként értelmezzük.

2. *Az aktuálisan vagy szükségszerűen koextenzív kifejezések salva veritate felcserélhetetlensége szempontjából különbséget tehetünk az intenzionális kifejezések (felszíni szerkezeti) hatókörén belül előforduló nyelvi elemek „belső” vagy „külső” („rugalmas”) használatai között.*

Egy (nem-logikai) kifejezés belső használatai:

Ha α tetszőleges φ -beli kifejezés, amely egy tetszőleges (objektíve vagy perspektívikusan) intenzionális δ kifejezés hatókörén belül fordul elő, akkor:

– φA_α -olvasata az az olvasat, amelyben α nem felcserélhető vele (perspektívikus intenzionalitás esetén: szükségszerűen vagy aktuálisan, objektív intenzionalitás esetén: aktuálisan) koextenzív kifejezésekkel;

– φB_α -olvasata az az olvasat, amelyben α szabadon felcserélhető vele (szüségyszerűen vagy aktuálisan) koextenzív kifejezésekkel;

– φC_α -olvasata az az olvasat, amelyben nincs meghatározva, hogy α felcserélhető-e vele (szüségyszerűen vagy aktuálisan) koextenzív kifejezésekkel (φ csak akkor rendelkezhet C_α -olvasattal, ha δ perspektívikusan intenzionális kifejezés).

Disszertációmban részletesen megvizsgálom, hogy melyek azok a kifejezések, amelyek – megfelelő kontextuális feltételek fennállása esetén – tökéletesen „de-intenzionálhatók”, tehát használhatók úgy, hogy a hatókörükön belül előforduló összes elem felcserélhető legyen velük koextenzív kifejezésekkel, és mely kifejezések nem ilyenek. (Az A- és B-olvasatok megkülönböztetése hozzávetőleg megfelel a *de dicto* és *de re* olvasatok hagyományos megkülönböztetésének; a C-olvasatok létezésére nem találtam szakirodalmi adatot.)

Egy (nem-logikai) kifejezés külső (rugalmas) használatai:

Ha α tetszőleges φ -beli kifejezés, amely nem tartozik semmilyen intenzionális kifejezés hatókörébe, akkor:

– φA^R_α -olvasata az az olvasat, amelyben α nem felcserélhető vele (szüségyszerűen vagy aktuálisan) koextenzív kifejezésekkel.

A kifejezések rugalmas használatát a szakirodalomban részletesen tárgyalt „egyszerű” (tehát intenzionális kifejezést nem tartalmazó, a koextenzív összetevők cseréjét mégis blokkoló) mondatok jelensége példázza. Állításom szerint ezekben az esetekben rugalmas, tehát kizárólag a beszélői perspektíva sajátosságai által meghatározott felcserélhetetlenséggel van dolgunk. A koextenzív kifejezések felcserélhetetlenségét azzal magyarázhatjuk, hogy a beszélő a kérdéses mondat segítségével ironikusan perspektívikus beszámolót nyújt egy eseményről. (Disszertációmban megvizsgálom, hogy ez a megoldás mennyiben különbözik a szakirodalomban ismert megoldásoktól.) Ez a használat – akárcsak a rugalmas nem-specifikus használat – nyelvileg nem konvencionalizálódott: ha a kontextuális feltételek megfelelőek, a

beszélő bármely kifejezést használhat nem felcserélhető módon, függetlenül attól, hogy az milyen további kifejezések hatókörén belül fordul elő.

3. Egy mondat egzisztenciális nyomatékának eltűnését minden esetben detektálni tudjuk a felcserélhetőségi teszt segítségével.

Ha a φ mondatban szereplő – aktuálisan vagy szükségszerűen – üres extenziójú α kifejezés nem felcserélhető vele – aktuálisan vagy szükségszerűen – koextenzív kifejezésekkel, akkor φ nem rendelkezik egzisztenciális nyomatékkal. (Gondoljunk bele: ha az üres nevek és extenzió nélküli referáló kifejezések felcserélése megváltoztathatja a mondat igazságértékét, akkor a mondat valamelyik változatában igaz lehet annak ellenére, hogy üres nevet vagy extenzió nélküli kifejezést tartalmaz.) Megszorítás: az intenzionális faktív igék csak a nem üres extenziójú kifejezések tekintetében mennek át a felcserélhetőségi teszten, a teszt csak a *nem üres* extenziójú kifejezések cseréje esetén mutatja ki az intenzionalitásukat.

4. Az egzisztenciális generalizáció kudarca szoros kapcsolatban áll a felcserélhetetlenségi intuíciónkkal: az egzisztenciális generalizáció kudarcát a felcserélhetetlenségi intuíciónk alapján detektáljuk.

Az egzisztenciális generalizáció kudarcának csupán a koextenzív kifejezések felcserélhetetlenségének feltevése mellett tudunk értelmet adni. Mivel az intenzionális kifejezések hatókörén belül a koextenzív kifejezések cseréje nem garantálja a teljes mondat igazságértékének változatlanóságát, így létezik (vagy létezhet) olyan individuum, amely egyszerre igazzá és hamissá teszi az eredeti mondatból egzisztenciális generalizációval levezetett nyitott mondatot – attól függően, hogy milyen kifejezéssel jelöljük meg a kérdéses individuumot. Következésképpen az egzisztenciális generalizáció tesztje pontosan ugyanarra érzékeny, mint amire a koextenzív felcserélhetőség tesztje. Az egzisztenciális generalizáció kudarca valóban sajátos „jegye” az intenzionalitásnak – ám olyan jegy, amelyet az első teszt eredményei alapján detektálunk.

5. Egy tetszőlegesen összetett δ kifejezés hatókörén belül előforduló α determinánsos névszói szerkezetet ontológiailag nem-specifikusan (Γ^0 -olvasatban) használunk, ha α -hoz nem tudjuk hozzárendelni a konkrét téridőbeli objektumokat és eseményeket tartalmazó hagyományos ontológiánk valamely elemeit.

Ilyen használattal van dolgunk, ha például δ olyan tevékenységet jelöl, amely nem egy meghatározott konkrét individuumra irányul (például: *Béla egy filozófust keres* [, *de nem egy*

konkrét filozófust]); vagy δ olyan tevékenységet jelöl, amely az α kifejezés által jelölt konkrét tárgy létrehozására irányul, és δ vagy „folyamatos” módban használt létrehozás-ige, vagy a létrehozási folyamat végpontjára utaló módosító (például: *Béla éppen most egy házat épít* [*Béla is building a house*]); vagy δ olyan tevékenységet jelöl, amely az α kifejezés által jelölt konkrét tárgy kiemelésére irányul tárgyak egy előzetesen rögzített halmazából, és δ vagy „folyamatos” módban használt kiemelés-ige, vagy a kiemelési folyamat végpontjára utaló módosító (például: *Béla éppen most kiválaszt egy nyalókát*). Disszertációmban röviden ismertettem az alakulóban lévő dolgok létrehozására irányuló tevékenységről beszámoló mondatok nem-specifikus olvasatairól szóló vitát, s amellet érvelek, hogy ezekben az esetekben valóban nem-specifikus, még hozzá ontológiailag nem-specifikus használat van dolgunk. Az ontológiailag nem-specifikus használatok lényegesen különböznek egymástól a tekintetben, hogy a kérdéses mondatok megengednek-e ontológiailag specifikus olvasatokat (azaz Δ^O -olvasatokat). Míg a nem meghatározott individuumra irányuló tevékenységeket kifejező mondatokat általában ontológiailag specifikus olvasatok kifejezésére is használhatjuk, addig az alakulóban lévő dolgok létrehozására vagy egy konkrét tárgy kiemelésének folyamatára vonatkozó („folyamatos” módban használt) kifejezések esetében csak nem-specifikus olvasatokkal számolhatunk.

6. *Egy tetszőlegesen összetett δ kifejezés hatókörén belül előforduló α determinánsos névszói szerkezetet rugalmasan nem-specifikusan (Γ^R -olvasatban) használunk, ha α révén nem nyújtunk részletesen specifikált beszámolót a δ kifejezést tartalmazó mondat segítségével leírt esemény, cselekvés vagy folyamat megfelelő eleméről.*

A rugalmas nem-specifikus használat – akárcsak a rugalmas felcserélhetetlen használat – nyelvi nem konvencionalizálódott: ha a beszélő kommunikációs szükségletei úgy diktálják, esetleg nem rendelkezik elég ismerettel a mondatbeli alany attitűdjének és az attitűd tárgyának viszonyáról, bármely kifejezést használhat nem-specifikus módon, függetlenül attól, hogy az milyen további kifejezések hatókörén belül fordul elő. Megszorítás: amennyiben az α kifejezésben szereplő determináns anaforikusan visszaütal egy specifikusan használt névszói csoportra, úgy α nem rendelkezhet Γ^R -olvasattal. Amennyiben α Γ^O -olvasattal rendelkezik, akkor a kifejezés Γ^R -olvasata megemelheti a nem-specifikus használat szintjét ($\Gamma^{R(O)}$ -olvasat).

7. *A kvantor-exportálás kudarca a determinánsos névszói szerkezet (ontológiai vagy rugalmas) nem-specifikus használatára vezethető vissza.*

A kvantor-exportálás kudarca nem önálló tesztje az intenzionalitásnak: pontosan azt méri, amit a nem-specificitási tesztek mérnek.

8. A különböző A-, B-, Γ - és Δ -olvasatok – néhány megszorítással – szabadon kombinálhatók egymással, így három- vagy négyféle olvasat helyett jóval több olvasattal kell számolnunk.

Értelemszerű megszorítás, hogy ha egy determinánsos névszói szerkezetet egy adott mondatban nem lehet ontológiailag specifikusan használni, akkor az A- és B-olvasatok csak a megfelelő Γ^0 -olvasattal kapcsolódhatnak össze (és csak a $\Gamma^{R(O)}$ -olvasat formájában számolhatunk rugalmas nem-specifikus használattal).

Disszertációm zárásaként megmutatom, hogy a *salva veritate* felcserélhetetlenség és a nem-specifikus olvasatok lehetőségének összekapcsolása – kimondva, kimondatlanul – azon a téves elképzelésen nyugodott, hogy a mondat alanyához tartozó perspektíva megőrzése minden esetben együtt jár azzal, hogy a beszélő mintegy „felfüggeszti” a tudását az alany tevékenységének tárgyával kapcsolatban. Ez az elképzelés téves: ha az alany attitűdje történetesen egy konkrét, specifikus dologra irányul, akkor ezen a tényen nem változtat, hogy adott esetben az alany perspektívájából reprezentáljuk-e az attitűd tárgyát. A perspektíva megőrzése nem kényszeríti ki a nem-specifikus használatot, mint ahogyan a külső perspektíva alkalmazása sem teszi lehetetlenné a beszélő számára, hogy elvonatkoztasson az attitűd tárgyától és egy determinánsos névszói szerkezetet tartalmazó mondat segítségével kifejezze a kérdéses beszélői jelentést. (Természetesen az alany perspektívájának megőrzése és a beszélői perspektíva megválasztása adott esetben összefügghet egymással: ha a perspektíva megőrzésével az a célunk, hogy az alany tevékenységét „belsőleg” jellemezzük, tehát hogy meghatározzuk, milyen mentális állapotban van az alany ebben a pillanatban, milyen számára átélni a kérdéses élményt, akkor jellemzően a rugalmas nem-specifikus használatot választjuk.)